

УДК 347.65/.68:347.61/.64+347.214

Олександр Нелін,

доктор юридичних наук,

доцент Київського університету туризму, економіки і права

«ДВІР» («ДВОРИЩЕ») В СІМЕЙНІЙ І СОЦІАЛЬНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ ТА У СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ (ІХ—XIX СТ.)

У статті показано «двір» («дворище») як частину української дійсності, окреслено його роль та значення у спадковому праві української селянської родини, підкреслено важливість двору в сімейній та соціальній організації українського соціуму у IX—XIX ст.

Ключові слова: «двір» («дворище»), право спадкування, право власності, спільна сімейна власність, звичаєве право, сімейні та родинні засади спадкування.

В умовах розбудови української держави значно зростає потреба у вивченні історії України, стрижнем якої є проблема державності та права. Політичне та економічне зміцнення молодої української держави, її входження до Європи неможливе без духовного, інтелектуального оновлення та збагачення суспільства. Невичерпне джерело самовизнання та самотворення нації — вивчення багатовікової історії держави та права України. Його вивчення в історичному плані покликане розбудити, відновити там, де втрачено, піднести на вищий рівень правосвідомість як частину самосвідомості народу — дійсного творця історії.

Підґрунтам для розроблення теми дослідження стали праці відомих учених М. Ф. Владимиристського-Буданова, М. М. Карамзіна, С. В. Юшкова, В. Н. Нікольського, І. Д. Беляєва, Б. Д. Грекова, Б. М. Чичеріна, П. П. Чубинського, П. П. Толочка, В. К. Козюби, юридичні пам'ятки Руської держави, Праці етнографічно-статистичної експедиції в західно-русському краї, зібрані П. П. Чубинським, Праці комісії для вивчення історії західно-русського та українського права за редакцією М. П. Василенка та ін. Однак залишаються певні прогалини у дослідженні двору (дворища) у спадковому праві українського суспільства у IX—XIX ст., що доводить її актуальність та значимість для сучасної держави і права.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу юридичних пам'яток Руської держави показати двір (дворище) як частину української дійсності,

окреслити його роль та значення у стосунках між членами селянської родини, у конфліктах між людиною і законом, підкреслити важливість двору в сімейній та соціальній організації українського суспільства та у спадковому праві України (ІХ—XIX ст.).

Право спадкування тісно пов'язане з правом власності, оскільки спадкування дозволяє власнику реалізувати своє право щодо розпорядження майном, є одним із найпоширеніших засобів набуття права власності і слугує його охороні. Спадкування виступає як похідна інституція від права власності.

Спершу всі маєткові права належали всім членам сім'ї або роду вкупі. До складу родового майна входила лише нерухомість (у найдавніші часи при первісному тісному проживанні всіх членів роду рухомі й нерухомі речі були спільною власністю всього роду). Будинок (житло, оселя, будова) були спільною власністю всього роду, а оселя в значенні двору (дворища) зустрічається й у пізніші часи як об'єкт права цілого роду [1].

Смерть батька-спадкодавця або іншого члена сім'ї змінювала тільки порядок спільників. За повного панування спільних прав сім'ї або роду спадщина не могла існувати, бо смерть члена сім'ї не зумовлювала переходу прав та обов'язків (спадщини) від спадкодавця (одноосібного власника майна) до інших осіб-спадкоємців [2].

У Руській державі адміністративним і господарським центром феодальних володінь був феодальний двір. Великий князь жив у головному місті Русі — Ки-

єві, де розміщувалися органи верховної державної влади. У велиокнязівських дворах, в яких правили князівські тіуни, проживали адміністративний персонал, дружина, челядь. Вони обслуговували господарство і двір.

У столицях земель-князівств сиділи уделні князі. Такі міста, як Чернігів, Переяслав, Галич, Ростов, Смоленськ, являли собою центри окремих місцевих князівств. Дрібні міста були центрами боярських вотчин, церковного землеволодіння [3].

Основна частина населення міст Руської держави була особисто незалежною і мала у власності нерухоме майно — «двори». Власниками «дворів» були князі, бояри, князівські управителі, а також ремісники, купці, представники церкви [4].

Основну масу сільського й міського населення складали «люди». У Руській Правді під цим терміном виступали усі вільні, переважно члени сільської територіальної общини — верви.

Переважна більшість науковців, які досліджували Руську Правду, вважає, що смердами називали вільних людей, які виконували повинності на користь держави (князя), але поступово потрапляли в залежність до феодалів. Становище їх було двояким, але скоріше вільнім, аніж рабським. Смерди мали своє господарство, земельні наділи, проживали в князівських селах. Фактично вони посідали проміжне становище між вільними князівськими міністеріалами і «людьми» селянської общини [5].

Пріоритет у дослідженні права Руської держави належить С. В. Юшкову. Він зробив важливий висновок, що Руська Правда встановила два різних порядки спадкування: один — для бояр, другий — для смердів [6].

Руська Правда розрізняла успадкування за законом (тобто за звичаєвим правом русів) і за заповітом (духівництво). Земля переходила у спадок лише чоловікам. Жінки не могли бути спадкоємцями землі. Тут діяла звичаєва норма неподільності землі, яка обстоювалася громадою. Адже після того, як жінка брала шлюб, земельний наділ, закріплений за нею, перейшов би до роду чоловіка і міг стати власністю іншої громади. Однак у заповітах (духівницях) така норма могла порушуватись.

Якщо у померлого не було синів, його майно успадковували брати. Однак уже Розширена редакція Руської Правди закріплювала передачу майна померлого смерда, який не мав синів, у власність князя (ст. 90), хоч і з деякими уточненнями. Якщо у смерда залишались доньки, вони теж отримували частку спадку, але тільки у тому випадку, якщо були неодруженими. Майно померлих бояр і дружинників, які мали синів, доньки успадковували без обмежень (ст. 91). Згодом ця норма поширилася на біле духовенство і ремісників.

За Руською Правдою, за законом, родове майно могли успадковувати лише сини. Відповідно до ст. 100 батьківський двір без розподілу успадковував молодший син. Решта спадщини розподілялася між старшими синами. Ale достовірно не встановлено, чи двір взагалі виключався з переліку спадкового майна, чи він заміняв собою частково або повністю законну частку спадку, що відходила до молодшого сина.

Руська Правда не регулювала частку спадщини для синів. Ale вона передбачала, що між ними може виникнути суперечка з приводу спадщини. В такому разі суперечку мав вирішити князь, який призначав свого представника «ділити дітей».

Для доньок спадкове право на батьківське майно умовно не існувало, однак фактично воно реалізовувалося через віно — виділення частки батьківського майна у вигляді посагу, а також через отримання материзму.

У західноєвропейському феодальному праві родове майно успадковував старший син. Отже, Руська Правда є свідченням того, що у спадковому праві Руської держави панував мінорат. На думку М. Ф. Владимиристого-Буданова, ця норма закону (ст. 100 Руської Правди) слугувала бажанням не більшого, а надійнішого забезпечення молодшого спадкоємця [7].

На думку автора, зважаючи на юридичну тенденцію пізнішого часу, у ст. 100 Руської Правди «А двір без дела отень всяк меншому синові» [8] законодавець тільки підкреслив економічну недоцільність спадкового поділу батьківського двору.

Надзвичайно жваву дискусію в історіографії викликало питання спадкування на Русі залежною категорією населення.

Якщо одні (В. Н. Нікольський, І. Д. Беляєв) вважали, що разом із землею, худобою, реманентом, насінням вони отримували в користування й дім з двором [9], то інші (М. Ф. Владимирський-Буданов, О. М. Філіппов) вказували про оренду лише рухомого майна і землі [10]. На нашу думку, в дійсності мали місце обидва варіанти.

Автор з'ясував, що в Руській Правді відсутні поняття «спільне подружнє майно», «індивідуальне майно», тому що одиницею відліку був не один господар (власник) як фізична особа, а вся сім'я, вся родина. Тому сімейне майно руської родини було колективною власністю одного батька-домогосподаря. Сім'я мала права й обов'язки і відповідала за них на че юридична особа. Зрозуміло, що колективною власністю батько-спадковець не міг самостійно розпоряджатися. Тому у Руській державі був сімейний поділ майна за згодою родини (членів сім'ї).

Статут Великого князівства Литовського (1529) розширив права спадковавця, закріплени у Руській Правді. Він дозволив йому складати заповіт (духівницю) на користь сторонніх осіб, позбавляючи права власності і права спадщини прямих спадкоємців на третю частину спадкового майна. Крім того, Литовський статут (1529) (арт. 13 розд. 4) утверджував одноосібне право власності глави сім'ї, який, наприклад, міг відмовити у спадку, якщо син його вдарив або образив [11].

Необхідно зазначити, що це суперечило нормам спадкування за українським звичаєвим правом, за якими кожний член сім'ї міг розраховувати на частину спільногомайна, на надбання якого була затрачена його праця: «Хто належав до сім'ї, спільно з іншими працював на господарстві, той мав право на спадщину, і ніхто не мав права не дати йому частину, яка йому належить» [12]. Не мав права власності на сімейне майно і права на спадщину той, хто не створював спільної сімейної власності або, заробляючи гроші на стороні, не віддавав їх на ведення спільногомосподарства.

На Правобережній Україні відповідно до Литовського статуту 1566 р. зберігалось обмежене право доньок на спадщину: доньки при батьках могли успадкувати лише четверту частину батьківського майна, основною ж спадкоємцею залишалася дружина [13].

Закони поділу майна за звичаєвим правом простежуються і в часи Української гетьманської держави XVIII ст.: при розподілі майна без батьківського заповіту сини ділили його порівну, але сам двір нероздільно залишався молодшому синові. Такий порядок зберігався аж до ХХ ст. «Селянин заповідав свій власний дім з садибою біля нього ...меншому із своїх синів, тому що старший мав свою власну садибу» [14].

У спадковому праві України відображаються загальні тенденції розвитку родового права власності на нерухоме майно, за яким жоден член сім'ї не мав права відчукувати нерухомість (землю, зокрема) на користь того, хто не належав до родини. Спадкування за законом відбувалося на сімейні та родинній засадах. Сімейна форма спадкування передбачала спадкове право власності на майно для членів сім'ї, а саме батьків та дітей, що вели спільне господарство. Родинна форма спадкування надавала право спадкової власності родичам за бічною лінією, тобто і тим, хто безпосередньо не доклав праці до надбання спільної сімейної власності, однак перебував із спадковавцем у кровному зв'язку [15].

Необхідно зазначити, що родинний принцип завоював собі панівне становище у всіх кодексах, що прийняли римське право, тоді як сімейний принцип притаманний лише звичаєвому праву. Звичай закріплював нерівний розподіл спадкового майна між спадкоємцями першої та другої черги.

Більшість фахівців звичаєвого права одностайні (І. Б. Усенко, О. О. Шевченко): якщо в родині не було синів, то донька була єдиною спадкоємицею. У такому випадку мав застосовуватися правовий звичай брати в сім'ю зятя-«приймака». Після смерті дружини, але при дітях, він ставав власником дитячого майна. Ця правова звичаєва норма не поширювалася на бездітного приймака. Щоправда, траплялися окремі випадки порушення цієї норми, коли громада визнавала за вдівцем значний внесок у надбання майна померлої жінки і виділяла з нього частку приймаку. Як правило, за зятем-приймаком визнавалося право успадковувати четверту або п'яту частину майна, що залишалася після смерті тестя [16].

Коли вдівець-приймак залишався після смерті дружини зі своїми та її дітьми

від першого шлюбу, то він ставав господарем, але не мав права на відчуження майна. Діти від різних матерів, але від одного батька брали спадщину лише за своїми матерями, і навпаки. Майно батька ділилося порівну на всіх синів від різних матерів. Спадкове право не поширювалося на позашлюбних дітей; пасинки та пасербиці не мали права успадковувати майно вітчима чи маучухи [17].

Як свідчать історичні матеріали, спадкоємцями могли бути і батьки одного з померлих: чоловіка чи жінки, — якщо у подружжя не було дітей. До батьків переходило лише родове майно. Так, батьки отримували посаг своєї доночки, коли вона помирала бездітною, в тому числі й нерухомість; все ж майно, що покійник отримав від батька при сімейному виділі, поверталося до батька.

Як відомо, спадщина могла переходити й до бічних родичів: у тому разі, якщо подружжя не мало дітей. Спадкоємцям за бічною лінією (рідним братам, сестрам та їх дітям за правом представлення) належало лише родове майно до третього ступеня споріднення. У разі відсутності прямих та бічних спадкоємців майно переходило громаді, яка далі вже ним і розпоряджалася.

На підставі викладеного можна дійти таких висновків.

1. У Руській державі більш врегульоване правове становище міського населення, ніж сільського, хоча формально руські закони були універсальними і стосувались усього населення.

2. Упродовж XIV—XVI ст. у Великому князівстві Литовському, до складу якого входили українські землі, продовжували розвиватись правові традиції Руської держави. Більшість із них знайшла відображення і закріплення в Руські Правді, статутах Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 років.

3. За українським звичаєвим правом, головною підставою успадкування та принципом при поділі власності була належність до сім'ї на основі сімейно-трудової спорідненості. Сімейно-трудова спорідненість демонструє певний синкретизм уявлень про кровних родичів, родичів за шлюбом і затів-приймаків.

4. Як право середньовічного суспільства, так і спадкове право Української гетьманської держави (Військо Запорозьке) відображало її забезпечувало інтереси «вільних людей» і було спрямоване на змінення приватної власності. Воно залишало за спадкоємцем те право, яким спадкодавець володів за життя.

Проте, як і цивільне право Гетьманщини в цілому, норми спадкового права були не причиною, а наслідком існуючого економічного ладу тогочасного суспільства. Водночас воно є свідченням наявності власного досвіду розвитку спадкового права України. Його вивчення допомагає глибше зрозуміти сутність сучасного спадкового права України.

5. Розвиток правової системи України в XIX ст. відбувався шляхом централізації й уніфікації, скасування системи права, що діяло в Україні. Але закон не охоплював усіх життєвих стосунків, що своєрідно утворилися у зв'язку з особливостями життя в окремих місцевостях, він надав звичаєві можливості заповнити ті прогалини, які ще залишилися в законі.

6. В умовах адаптації національних особливостей, елементів правової системи України до європейського та міжнародного права звичаєве право, з одного боку, може дати матеріал для усунення чинних законів, а з другого — і це ще важливіше — дати ті керівні засади, на базі яких повинна проходити реформа української правової системи.

ПРИМІТКИ

1. Костомаров М. Нарис домашнього життя і удач великоросійського народу / М. Костомаров. — СПб., 1990. — С. 40, 47, 51.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. — Ростов н/Д : Феникс, 1995. — С. 406.
3. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. — К. : Ін Юре, 2003. — Т. 1. — С. 51.
4. Козюба В. К. «Двір» в історико-юридичних памятках Давньої Русі / В. К. Козюба // УІТ. — 2003. — № 1. — С. 37.

5. Рыбаков Б. А. Смерды / Б. А. Рыбаков // История СССР. — 1979. — № 2. — С. 56—57.
6. Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. — М. : Юрид. изд-во Министерства СССР, 1967. — Ч. 1. — С. 129.
7. Владимирский-Буданов М. Ф. Зазнач. праця. — С. 467.
8. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка ; уклад. : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. — К. : Ін Юре, 2000. — Т. 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст. — С. 37.
9. Беляев И. Д. О наследстве без завещания по древнейшим русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляев. — М. : Унив. тип., 1858 р. — 142 с.
10. Филиппов А. Н. Учебник истории русского права (Пособие по лекциям) / А. Н. Филиппов. — Юрьев, 1914. — Ч. 1. — С. 34.
11. Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським статутом / О. Добров // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права / за ред. М. П. Василенка. — К., 1925. — С. 82—89.
12. Черкаський І. Спадщина в українському праві звичаєвому / Іринарх Черкаський. — К., 1899. — С. 14.
13. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О. : Юрид. літ., 2003. — Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. — С. 282—283.
14. Чубинський П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский // Записки Императорского Географического Общества по отделу Этнографии. — К., 1869. — Ч. 11. — С. 683—684, 690.
15. Нелін О. І. Співвідношення сімейних поділів майна і спадкування в українській селянській родині XIX—початку ХХ ст. / О. І. Нелін // Юридична Україна. — 2013. — № 4 (124). — С. 4—8.
16. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. — К. : Олан, 2001. — С. 61.
17. Нелін О. І. Спадкове право України : навч. посіб. / О. І. Нелін. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2013. — С. 80—93.

Нелін Александр. «Владение» («усадьба») в семейной и социальной организации украинского социума и в наследственном праве Украины (IX—XIX в.).

В статье раскрыта роль «владения» («усадьбы») как части украинской действительности, обозначены его роль и значение в наследственном праве украинской крестьянской семьи, подчеркнута значимость владения в семейной и социальной организации украинского социума в IX—XIX в.

Ключевые слова: «владение» («усадьба»), право наследования, право собственности, общая семейная собственность, обычное право, семейные и родственные начала наследования.

Nelin Alexander. «Household» («dvoryshche») in family and social organization of Ukrainian society and in succession law in Ukraine (IX—XIX centuries).

In the article a «household» («dvoryshche») is shown as a part of Ukrainian reality, its role and importance in succession law for Ukrainian rural family has been outlined highlighting its significance in family social organization of Ukrainian society in IX—XIX centuries.

Key words: «household» («dvoryshche»), succession right, property right, common household property, customary law, family and matrimonial principles of succession.